

УДК 821.161.2.02

*Т. М. Берест***КОНЦЕПТ «БОГ»
У ПОЕТИЧНІЙ
МОВТВОРЧОСТІ
КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ**

Статтю присвячено когнітивній інтерпретації концепту «Бог» у поезії 80–90-х років ХХ століття. Метою роботи є узагальнення попередніх досліджень специфіки поетичного контексту та семантико-функціональних особливостей релігійної лексики в ньому через когнітивну інтерпретацію художнього концепту «Бог» в текстах означеного періоду. Спостереження за ключовими концептами поетичної мовтворчості, за їх вербалізацією, віднайдення співвідношення узуальності й лінгвокреативності у творенні образів сприяє розширенню уявлення про структурно-семантичний обсяг національної мови та окреслює перспективи її розвитку. Джерельною базою розвідки слугували поезії з 60 збірок молодих авторів-переможців конкурсів «Смолоскип», «Гранослов» та ін. В основу роботи покладено розуміння концепту як інтелектуальної одиниці, збагаченої ціннісними ознаками, культурно маркованого вербалізованого смислу. Результатами дослідження є висновки про значне місце концепту «Бог» у художніх картинах світу письменників-постмодерністів кінця ХХ ст.; спостереження про традиційність номінацій, що експлікують концепт (найбільш поширеними серед них є Бог і Господь); виділення ядерних і периферійних для аналізованого матеріалу номінацій. Також встановлено, що структура художнього концепту «Бог» у аналізованих поетичних текстах, з одного боку, відображає традиційні уявлення («чистота», «невинність», «любов», «усепрощення», «ідеал», «найвищий розум», «повелитель», «пастир», «спаситель», «ідол», «віра»), а з іншого – особливі, індивідуально-авторські способи осмислення навколишньої дійсності, спільною ознакою яких є наявність у смислового шарі художнього концепту негативних оцінок та компонентів, що є традиційно притаманними концепту «людина» («спостерігач», «начальник», «функціонер», «самотня істота», «безпорадність», «мисливець»).

Ключові слова: концепт, мовна картина світу, номінація, контекст, конотація.

Берест Т. Н. Концепт «Бог» в поэтической речи конца XX века

Статья посвящена анализу когнитивной интерпретации концепта «Бог» в поэзии 80–90-х годов XX века. Целью работы является обобщение предыдущих исследований специфики поэтического контекста и семантико-функциональных особенностей религиозной лексики в нем через когнитивную интерпретацию художественного концепта «Бог» в текстах указанного периода. Наблюдение за ключевыми концептами поэтической речи, за их вербализацией, обнаружение соотношения узуальности и лингвокреативности в создании образов способствует расширению представления о структурно-семантическом объеме национального языка и очерчивает перспективы его развития. Источником исследования послужили поэзии из 60 сборников молодых авторов-победителей конкурсов «Смолоскип», «Гранослов» и др. В основу работы положено понимание концепта как интеллектуальной единицы, обогащенной ценностными признаками, культурно маркированным вербализованным смыслом. Результатами исследования являются выводы о важном месте концепта «Бог» в художественных картинах мира писателей-постмодернистов конца XX в.; наблюдения о традиционности номинаций, которые эксплицируют концепт (наиболее распространенными среди них являются Бог и Господь); выделение ядерных и периферийных для рассматриваемого материала номинаций. Также установлено, что структура художественного концепта «Бог» в анализируемых поэтических текстах, с одной стороны, отражает традиционные представления («чистота», «невинность», «любовь», «всепрощение», «идеал», «наивысший разум», «повелитель», «пастырь», «спаситель», «идол», «вера»), а с другой – особые, индивидуально-авторские способы осмысления окружающей действительности, общим признаком которых является наличие в смысловом слое художественного концепта негативных оценок и компонентов, традиционно свойственных концепту «человек» («наблюдатель», «начальник», «функционер», «одинокое существо», «беспомощность», «охотник»).

Ключевые слова: концепт, языковая картина мира, номинация, контекст, коннотация.

Berest Tetyana. Concept “God” in Poetic Language Creativity in the Late XX Century

This article deals with cognitive interpretation of the concept “God” in the Ukrainian poetry of the 1980s and 1990s. The purpose of the work is to summarize previous studies of the specificity of the poetic context and the semantic-functional

features of the religious vocabulary in it through cognitive interpretation of the artistic concept of “God” in the texts of the specified period. Observing the key concepts of poetic speech-making, their verbalization, finding the correlation of usability and linguistic creativity in the development of poetic images contributes to the broadening of the idea of the structural-semantic volume of the national language and highlights the prospects for its development. Poetry from 60 compilations of young authors-winners of the Smoloskyp, Granoslov and other competitions served as a source of our research. The work is based on the understanding of the concept as an intellectual item enriched with value traits of culturally marked verbalized meaning. We demonstrate the significant place of the concept of “God” in the artistic world of the post-modernist writers of the late twentieth century; we observe the tradition in nominations explaining the concept (most common among them are “God” and “Lord”); and more over we point out nuclear and peripheral nominations in the analyzed material. It is also established that the structure of the artistic concept of “God” in the analyzed poetic texts, on the one hand, reflects the traditional ideas (“purity”, “innocence”, “love”, “forgiveness”, “ideal”, “supreme being”, “lord”, “shepherd”, “savior”, “idol”, “faith”), and on the other - specific, unique author’s ways of understanding the surrounding reality, a common feature of which is the presence of the negative perception and components that are traditionally inherent in the concept of “human” in the semantic layer of the art concept (“observer”, “boss”, “functionary”, “lonesome”, “helplessness”, “hunter”).

Key words: concept, linguistic picture of the world, nomination, context, connotation.

Прагнення до осмислення сутності мови в широкому теоретичному контексті живить розвиток низки антропоорієнтованих дисциплін, серед яких етнолінгвістика, психолінгвістика, лінгвокогнітивістика, лінгвокультурологія. Спроби дослідити й описати специфіку фіксування та відображення в мові світобачення індивіда чи колективу мовців спричинили формування новітніх термінологічних понять – мовна картина світу, мовна особистість, індивідуальний стиль, концепт культури, художній концепт, індивідуально-авторський концепт, концептуальна картина світу тощо. Тривалий час пильна увага науковців зосереджена, з одного боку, на дослідженні впливу на смисл поетичного слова ситуативного та соціально-культурного (вертикального, прецедентного) контексту [3], а з іншого – на аналізі впливу індиві-

дуальних функціонально-типологічних новацій та породжених ними семантичних зрушень у поетичній лексиці на національну мову, а відтак і на національну та загальнолюдську культуру. Спостереження за ключовими концептами поетичної мовотворчості, за їх вербалізацією, віднайдення співвідношення узуальності й лінгвокреативності у творенні образів сприяє розширенню уявлення про структурно-семантичний обсяг національної мови та перспективи її розвитку.

Метою нашої статті є з одного боку, узагальнення попередніх досліджень художнього осмислення образу Бога в поетичних контекстах 80–90 рр. ХХ ст., а з іншого – спроба їх когнітивної інтерпретації, що, своєю чергою, дозволить зробити певні узагальнення щодо специфіки змісту й вербалізації концепту «Бог» у поезії означеного періоду.

Розробляючи лінгвокультурологічний напрямок концептології, науковці (О. М. Кагановська, Л. І. Белехова, В. В. Жайворонок, Н. Д. Арутюнова, В. В. Колесов, І. А. Стернін) включають у зміст концепту не лише понятійну складову, а й усю супровідну культурно-фонову інформацію. За визначенням Ю. С. Степанова, концептами є «семантичні утворення, позначені лінгвокультурною специфікою, які так чи інакше характеризують носіїв певної етнокультури», концепт конденсує культуру у свідомості людини, «є тим, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини», але водночас «це те, через що людина ... сама входить до культури, а в деяких випадках і впливає на неї» [6, с. 42–43]. Дослідниця В. А. Маслова таким чином визначає завдання лінгвокультурології: «експлікувати культурну значимість мовної одиниці (тобто «культурні знання») на основі зіставлення прототипної ситуації ... чи мовної одиниці, її символічного прочитання з тими «кодами» культури, які відомі чи можуть бути запропоновані носію мови лінгвістом» [5, с. 10–11].

З кінця минулого століття значно збільшилася кількість різнобічних досліджень релігійної лексики. Науковці активно вивчають релігійну термінологію, застосовуючи структурно-семантичний підхід (Н. І. Кочан, Ю. В. Осінчук, Н. В. Пуряєва, І. В. Бочарова, Н. В. Піддубна та ін.). Семантико-стилістичні особливості біблійної та релігійної лексики в українських художніх текстах аналізують В. Ю. Пустовіт,

Н. Я. Дзюбишина-Мельник, О. М. Черевченко, Ю. І. Браїлко та ін. У лінгвокогнітивній, лінгвокультурній царині досліджують сакральні назви мовознавці Т. П. Вільчинська, М. С. Скаб, П. В. Мацьків, Н. В. Піддубна та ін. Новизна нашого дослідження полягає в тому, що на матеріалі українських поетичних текстів 80–90-х вивчення концептів культури не проводилося.

Результати роботи можуть бути використаними в поетичній лексикографії; а також для порівняльного аналізу мови поезії кінця ХХ століття та поетичного мовлення попередніх періодів з метою формулювання когнітивних ознак концепту й відстежування їх динаміки та задля підсумкового моделювання змісту культурного концепту «Бог». Матеріали й результати дослідження можуть знайти застосування в наукових семінарах, при викладанні відповідних спецкурсів.

У досліджуваному матеріалі (60 поетичних збірок) концепти сакральної сфери представлені досить широко, здебільшого у текстах авангардного напрямку. З одного боку, вони допомагають адекватно розкрити важливі суспільні й моральні проблеми сучасності, з іншого, важливим чинником «пожвавлення» релігійної концептосфери є наявне в постмодерній поезії прагнення шокувати читача «антиестетизмом», що часто виражається в депоетизації «високого» матеріалу. У поезії традиційного напрямку релігійні концепти представлені значно менше [1; 2].

Універсальний концепт «Бог» відіграє важливу роль у релігійній і мовній картині світу народу. Відповідно до визначення у Філософському енциклопедичному словнику, Бог «наділений якостями абсолютного суб'єкта, якому властива абсолютна досконалість, найвищий розум, всемогутність, всеосяжність, духовність, усезнання, самодостатність, вічність, усеблагість, безмежність, незбагненність для розуму, єдиність (у монотеїстичних релігіях). Бог... є творцем Всесвіту та всього існуючого в ньому. У християнстві Бог один за сутністю й троїстий у своєму бутті: він є Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий. ... Як абсолютна повнота буття й гранична довершеність, Бог втілює в собі вічні й безумовні цінності: добро, красу, істину, свободу, безсмертя» [7, с. 59]. Згадані якості й характеристики спричинили множинність способів вербалізації концепту «Бог» у українській

картині світу: усевишній, творець, господь, пан Бог, спаситель, усеблагий, передвічний, цар небесний, отець (небесний), влади́ка тощо.

У досліджуваному матеріалі художній концепт «Бог» вербалізують одиниці: Бог (у 23 авторів), Господь (у десяти авторів), Отець (у трьох авторів), Творець, Пастир, Вишній (по одному автору), Всевишній, Вседержитель (у двох авторів). Частина (близько 25%) образних уживань слів Бог і Господь припадає на фразеологічні сполучення: Боже [мій, правий], дай Боже [Господи], дякуючи Богові, бачить Бог (Бог свідок), слава Богу, з богом, хай Бог простить та усталене звертання Отче. Таким чином, можемо говорити про актуальність досліджуваного концепту для аналізованого нами матеріалу й про те, що найчастіше автори вдаються саме до основного імені концепту (Бог).

Текстові реалізації демонструють значимість концепту в народній картині світу й, здебільшого, його відповідність християнському світобаченню. Складниками смислової структури концепту «Бог» у поетичних текстах нерідко є традиційні компоненти: ‘чистота’, ‘невинність’ («Каже дитятко: «Я – Бог»,/ трусить сніжком»); ‘любов’, ‘усепрошення’ («Хворий [на «манію любові»], як бог перед сповіддю»); ‘найвищий розум’ («Все знає бог. Але не може знати./ за що, коли і як воздати їм [репресованим]»), ‘повелитель’ («– Сину, це з жовтих отав./ Бог не велів їх косити»; «Кожен янгол волить в сад небесний однести дитину, але Бог не велить...»); ‘спаситель’ («Дерева боронитися не вміли./ І слухав Бог, як крони їх шуміли, і гладив їм прозорі стовбури»). Своєрідне відновлення внутрішньої форми експресивності Вседержитель через зв’язок із дієсловом держати («...зі світом на пару зуваючись долу./ і наш Вседержитель не держить мене») звужує семантику назви Бога до передачі змісту ‘той, хто тримає’ і надає їй іронічно-трагічного забарвлення. Звичні ж компоненти значення назви «високої» реалії відходять на другий план. Засоби вербалізації концепту «Бог» зберігають значення, близькі до базових ознак, переважно при реалізації мотивів моління, звертання до Господа, наприклад: «Дитинку носить, Бога просить...»; «І в душі розмову з Господом веде...». Традиційними для асоціативно-семантичного поля концепту є й компоненти ‘ідол’, ‘віра’, ‘ідеал’, («Ми ж молимося одному Богу, / з одної

глини і води»; «Якому богу не молись, / а на землі – / свої закони») 'релігія' («Не на порі, / окрім поезії і бога, / й ці трударі...»). У смислового навантаженні концепту «Бог» в аналізованих текстах нерідко актуалізується поняття висоти, неба. До речі, відповідно до української міфології, наші предки «обожнювали небо, ... слова, що означали небо, разом вважалися переважно і назвами Бога» [4, с. 33].

У давніх українців слово Бог мало значення 'божество долі', що цілком корелює з базовою ознакою 'творець долі', 'пастир', яка в досліджуваному матеріалі досить часто трансформується в компоненти 'той, хто керує вчинками людей', 'той, хто обмежує волю': «...Тебе чомусь засмутили / слова: / нехай буде воля Твоя / як на небі / так і на землі / ти зрозуміла / що ніколи досі не потрапляла в таку залежність /.../ Бог також видається / не тим до кого ти звикла / коли перестаєш відчувати його як метафору...». Аналогічні зміни образно-асоціативного рівня маємо в сполуках із формою генітива: мливо господа, замисел Господа Ідея змарнованого, «нерезультативного» життя експресивно відбита в рядках: «Намарні люди котрих навіть Бог не в змозі пригадати на обличчя». Бог виступає тут не стільки керівною істотою, скільки критерієм визначення доцільності, корисності життя людини. Водночас мотив неспроможності пригадати когось і функція обліковця звужують базові ознаки концепту.

Нерідко в сучасній поезії образ Бога використовується для персоніфікації ідеї самотності, що цілком пояснюється абсолютизацією поняття, яке лежить в основі концепту. Вираження ідеї самотності досягається через зображення просторової віддаленості Бога («Богові самотньо в холодному космосі»; «...та й Бога жалко: він-бо все простить – / самотній і сумний за золотим порогом»), через ототожнення із самотою або поєднання з експресивними самотньо, самотній. Концептема самотність часто супроводжується асоціативним атрибутивним елементом семантики 'сумний', який в ряді творів підкреслюється сполученням із епітетами: «Бог / ...самотній і сумний», «Ось так цей світ котився, схожий на катафалк, / ...у безвість. / А на узбіччі безвісті сумний Господь стояв», «...де сумнолико дивить Бог / одвіковіку чвари...». Таке зображення надає образу-концепту відтінку трагічності й водночас «затемнює» ознаку всемогутності. Десеман-

тизацію змістових компонентів, пов'язаних із надприродністю, і зміну конотативних складових спричиняє уподібнення Бога до людини: «А Бог живе на темному Горішці / на зиму сушить ягоди й гриби». Таке осмислення образу Бога-Отця близьке до зображення Бога-Господаря у фольклорних творах – колядках. Рядки: «І, може, бог не раз уже збирав / усіх святих,/ щоб виправити помилку,/ щоб якось там поіншому карать / за неповторну яблучну оскоминку», – асоціюються з образом малорезультативних нарад. З-поміж семантичних ознак назви бог до «центру» висувається сема 'керівник', унаслідок чого образна складова концепту набуває нетипових компонентів 'здатність помилятися', 'безпорадність' поруч із узувальною складовою 'успрощення'.

Значно менший вплив на зміст художнього концепту «Бог» у аналізованих творах мають дохристиянські та політеїстичні уявлення, хоча однією із визначальних ознак постмодерної творчості є змішування образів та ідей різних релігій, культур, наприклад, звертання до Перуна: «– Ми кинули тебе, / але не кидай нас! – / молились люди. – / Боже, повернися». Подвійне означення старий, дерев'яний у тому ж творі мотивує появу в семантичній структурі номінації концепту метонімічного компонента 'фігура бога, ідола'. Завдяки контекстуальному зв'язку з лексикою, тематично пов'язаною з античністю, а також написанню з малої букви (хоча цей показник у силу ряду причин як мовного, так і екстралінгвістичного характеру не можемо вважати надійним) назва Бог пов'язується з міфічними персонажами античної епохи: «В цій вулиці юність... / як бог у сивілі дельфійського храму віщує»; «Зрине з провалля Бог / на золотих вітрах».

Специфічна ідея «національного» Бога втілюється в рядках І. Малковича: «Наш бідний Боже України, / чи ти збайдужів, а чи спиш, / чи між богами ти, як миш, / тремтиш залякано й мовчиш...». Спостерігаємо тут деактуалізацію ознаки одиничності, стирання ядерних компонентів 'творець' та 'істота, яка керує світом і вчинками людей', а відтак і втрату ознаки всемогутності. Відчутним є зв'язок між таким розумінням Бога в сучасній поезії та образами Бога-отця в поетичних творах Т. Шевченка.

Досить характерними для постмодерних творів є перефразування

сталих сполучень Бог [Господь] прийняв [душу] до себе та Бог [Господь] прийняв [прибрав] – Бог скосив, Бог поглинає, Господь витягує душу, Бог заманує душу, у яких маємо заміну компонента ‘той, хто дарує життя’ на ‘той, хто відбирає життя’. Уживання разом із назвами понять мисливства мотивує появу в концепті периферійного компонента ‘мисливець’.

Таким чином, концепт «Бог» у художніх картинах світу письменників-постмодерністів кінця ХХ ст. посідає досить значне місце, допомагаючи митцям осмислювати суспільну ситуацію, давати глибокі морально-етичні оцінки чи епатувати читача. Склад лексики, що експлікує концепт, є традиційним, ядерною номінацією концепту виступає назва Бог, периферійними для досліджуваного матеріалу є назви Творець, Пастир, Вишній. Структура художнього концепту «Бог» в аналізованих поетичних текстах, з одного боку, відображає узуальні уявлення, цілком співвідносні з релігійною картиною світу, слов’янською та українською міфологією, а з іншого – особливі, індивідуально-авторські способи осмислення навколишньої дійсності. Спільною ознакою авторського асоціативного бачення поняття «Бог» у різних поетів є 80–90 рр. ХХ ст. є наявність у смисловому шарі художнього концепту негативних оцінок та компонентів, що є традиційно притаманними концепту «людина».

Перспективи дослідження вбачаємо в подальшому аналізі ключових художніх концептів поетичного дискурсу кінця ХХ ст.

Список літератури

1. Берест Т. М. Художнє осмислення образу Ісуса Христа в поезії кінця ХХ століття / Т. М. Берест, О. А. Шумейко // Вчені записки Харків. гуманітар. ун-ту «Нар. укр. акад.» – Харків, 2006. – Т. 12. – С 483–491.
2. Берест Т. М. Семантика лексичних одиниць – назв Бога-Отця в українській поезії 80-90 років ХХ століття / Т. М. Берест // Лінгвістичні дослідження: збірн. наук. праць. – Харків : ХДПУ, 2001. – Вип. 7. – С. 153–157.
3. Берест Т. М. Роль поетичного контексту у формуванні естетичного значення слова / Т. М. Берест // Вчені записки Харків. гуманітар. ун-ту «Нар. укр. акад.» – Харків, 2003. – Т. 9. – С. 414–422.
4. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – Київ : «Либідь», 2005 – 664 с.

5. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику : учеб. пос. / В. А. Маслова. – М. : Флинта : Наука, 2004. – 296 с.
6. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М. : Академический проект, 2004. – 992 с.
7. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди ; [В. І. Шинкарук та ін.]. – Київ : Абрис, 2002. – 744 с.

References

1. Berest, T. M., Shumejko, O. A. (2006). Hudozhnye osmyslennya obrazu Isusa Hrista v poeziyi kincyа XX stolittya [Artistic reflection of the concept of Jesus Christ in poetry of the late XXth century]. *Vcheni zapiski Kharkivs'kogo humanitarnogo univrsitetu «Narodna ukrayins'ka akademiya»*. Kharkiv, 12, pp. 483–491.
2. Berest, T. M. (2001). Semantika leksichnih odinic – nazv Boga-Otcya v ukrayinskij poeziyi 80-90 rokiv XX stolittya [The semantics of lexical units used to name God the Father in Ukrainian poetry of 1980s-1990s of the XXth century]. *Lingvistichni doslidzhennya*. Kharkiv: KDPU, 7, pp. 153–157.
3. Berest, T. M. (2003). Rol poetichnogo kontekstu u formuvanni estetichnogo znachennya slova [The role of poetic context in the development of the aesthetic meaning of a word]. *Vcheni zapiski Kharkivs'kogo humanitarnogo univrsitetu «Narodna ukrayins'ka akademiya»*. Kharkiv, 9, pp. 414–422.
4. Vojtovich, V. M. (2005). *Ukrayinska mifologiya* [Ukrainian mythology]. Kyiv: «Libid», 664 p.
5. Maslova, V. A. (2004). *Vvedenie v kognitivnyuyu lingvistiku* [Introduction to Cognitive Linguistics]. Moskva: Flinta: Nauka, 296 p.
6. Stepanov, Yu. S. (2004). *Konstanty: Slovar russkoj kultury* [Constants: Dictionary of Russian culture]. Moskva: Akademicheskij proekt, 992 p.
7. *Filosofskij enciklopedichnij slovnik* (2002) [Philosophical encyclopedic dictionary], Kyiv: Abris, 744 p.